UO‘K 378.091:001.1

UNIVERSITET TA’LIMIDA AKADEMIK ERKINLIKNING SHAKLLANISH OMILLARI

Sh.Sh. Xudayberganov

Maqolada akademik erkinlik liberal-demokratik qarashlar, pedagogik izlanishlar bilan bog‘liq holda o‘rganilgan. Universitet ta’limi oliy ta’lim pedagogikasini shakllantirganligi, uning maktab va maktabgacha tarbiyadan farqi, subyekt (professor, muallim, tarbiyachi) va obyekt (talaba, o‘quvchi, tarbiyalanuvchi) o‘rtasidagi munosabatlar dialogga, bir-biriga ishonchga asoslanishi, obyektni o‘z ustida ishlashga, yangi narsalarni yaratishga undash pedtexnologiyasiga qurilishi masalalari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *akademik erkinlik, dunyoviy bilim, moliyaviy mustaqillik, siyosiy erkinlik, iqtisodiy erkinlik*.

В статье рассматривается академическая свобода в связи с либерально-демократическими взглядами и педагогическими исследованиями. Проанализированы вопросы сформированности педагогики высшей школы университетским образованием, отличия его от школьного и дошкольного образования, обоснованностью отношений между субъектом (профессором, педагогом, воспитателем) и объектом (студентом, учеником, воспитанником) диалогом, взаимным доверием, созидания объекта посредством педтехнологии, стимулирования его к работе над собой, к созданию нового.

Ключевые слова*: академическая свобода, светские знания, финансовая независимость, политическая свобода, экономическая свобода.*

Akademik erkinlik to‘g‘risida gap ketganida, avvalo, shaxs erkinligidan kelib chiqiladi, shaxs erkinligini ijtimoiy-huquqiy kafolatlamay, iqtisodiy va ma’naviy-axloqiy shakllantirmay turib, akademik erkinlikni ta’minlash qiyin. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va boshqa me’yoriy-huquqiy normalarning shaxs erkinligi haqidagi tartiblari va talablari akademik erkinlikni kafolatlaydi. Akademik erkinlik yadrosini insonning bilim olish va gnoseologik qiziqishlari tashkil etadi. Qolgan sotsiopsixologik omillar, ya’ni bilim olishga bo‘lgan qiziqish, oliy ma’lumotli bo‘lishga ma’naviy ehtiyoj, davlatning oliy ta’limdagi rolini to‘g‘ri anglash, akademik erkinlikning umumta’lim strategiyasiga muvofiq kelishi shartligini bilish, demokratik va shaxs erkinligini akademik erkinlik asosi sifatida idrok etish kabilar shaxs erkinligining fundamental jihatlaridan kelib chiqadi. Ushbu fundamental jihat, agar mavzuga pedagogika nuqtayi nazaridan yondashsak, liberal-demokratik xususiyatlarni ham o‘rganishni shart qilib qo‘yadi. Chunki akademik erkinlik yadrosini tashkil etuvchi shaxs erkinligi fenomenining ilmiy mohiyatini liberal-demokratik yondashuv orqali ochib berish mumkin.

Liberal-demokratik g‘oyalar haqida turli fikrlarni bildirgan B.Spinoza, I.Kant, Gegel, J.Lokk, Sh.Monteskyo,A. fon Xayek, K.Popper, I.Toffler, F.Skinner, K.Mangeym ijtimoiy-siyosiy borliqni tarbiyaviy jihatlari borligini esdan chiqarishmaydi. Ularning bu boradagi qarashlarini yaxlit tarzda, bugungi kundagi shaxs erkinligi va erkinliklarini ma’anaviy kamolot, o‘zini o‘zi tarbiyalash, jamiyatdagi axloqiy imperativlarga ergashish kabilar bilan bog‘lab qarash lozim. Ijtimoiy hayot bilan subyektiv qarash, ya’ni

subyekt va obyekt o‘rtasidagi aloqalar shaxs ongi, tasavvuri va qarashlarida o‘z ifodasini topgani uchun liberal-demokratik qarashlar tarbiyaviy xususiyatga ega voqelik ekanini unutib bo‘lmaydi. Qayerda liberal-demokratik qarashlar bo‘lsa, ular ma’lum bir pedagogik muhitda, kishilar o‘rtasida qaror topgan, tarqalgan bo‘lsa, shu yerda, albatta, tarbiya elementi mavjuddir. Bu tarbiya elementi maxsus shakllantirilgan yoki ijtimoiy muhitning atributi sifatida, maxsus shakllantirilmagan tarzda kelishi mumkin. Shaxs ularning maxsus shakllantirilgan yoki shakllantirilmagani haqida o‘ylab o‘tirmaydi, u ongida o‘sha liberal-demokratik qarashlarni o‘zlashtirish yoki ifoda etish bilan cheklanishi tabiiy holdir [1. B. 56].

Bugungi kunda bo‘lajak pedagog kadrlar ongida akademik erkinlik g‘oyasini shakllantirish bo‘yicha bir qator ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Bu borada zamonaviy didaktik ta’minot vositasida bo‘lajak pedagog kadrlar ongida akademik erkinlik tushunchasini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ilmiy tadqiqot ishlari o‘rganib chiqildi. Muammoni o‘rganishda xorijiy oliy ta’lim muassasalarida qo‘llanilayotgan akademik erkinlik, moliyaviy mustaqillik tushunchalari, ularni qo‘llash usullari, yondashuvlari, mezonlari va bosqichlari tayanch konsepsiya vazifasini bajardi.

Ilk liberal-demokratik qarashlar shakllanganida ular tarbiyaviy voqelik sifatida idrok etilmagan, albatta. Inson erki va huquqlari haqidagi taraqqiyparvar g‘oyalarning tarqalishi asta-sekin ijtimoiy-tarbiyaviy xarakter kasb etib, demokratik pedagogik merosda o‘z o‘rnini topgan. Inson huquq va erkinliklari akademik erkinlikning negizidir. Ushbu negizni o‘rganish akademik erkinlik g‘oyasining insoniyat tafakkurining taraqqiyot yo‘llarini, usullari va bosqichlarini muhim jihati ekanini anglashga yordam beradi. Jamiyat rivojiga da’vat etgan qarashlar va g‘oyalarning shakllanishi, ijtimoiy voqelikka aylanishi hamisha pedagogik (ma’rifiy, tarbiyaviy, didaktik, antropologik, psixologik, ma’naviy) jarayon mahsullaridir. Shuning uchun jamiyatga ta’sir etgan dunyoqarashlar va konseptual g‘oyalarni avvalo ijtimoiy-tarbiyaviy vositalar, jarayonlar va usullarning mahsuli sifatida idrok etish maqsadga muvofiqdir.

Liberal-demokratik qarashlarning shakllanishida golland faylasufi Benedikt Spinoza (1632–1677)ning pedagogik qarashlari muhimdir. Niderlandiyada yangi munosabatlarga, kapitalistik rivojlanishga bo‘lgan ehtiyoj ijtimoiy fikrda yangi qarashlarni shakllantrishdan boshlanishi tabiiy hol edi. 1566–1609-yillardagi Niderlandiyadagi burjua revolyutsiyasi Ispaniya kolonial siyosatiga qarshi qaratilgan edi, natijada niderland xalqi o‘z erkini qo‘lga kiritgan. Keyinchalik 1640–1689-yillardagi ingliz burjua revolyutsiyasi esa Yevropadagi taraqqiyparvar kuchlar qarashlariga ta’sir etgan. B.Spinozaning falsafiy qarashlari ana shu ijtimoiy voqelik ta’sirida shakllangan. Biz uchun muhim tomoni shundaki, B.Spinoza ta’lim-tarbiya jarayonlarini diniy dogmatika, cherkov ta’siridan xalos qilishga qaratganidir: “Agar kishilar barcha ishlarida ma’lum bir rejalaridan kelib chiqqanida yoki ularga omad yor bo‘lganida edi, ularni hech qanday mutaassiblik chulg‘ab olmasdi. Kishilar turli sabablarga ko‘ra shunday og‘ir vaziyatlarga tushib qoladilarki, ular hech qanday rejalar tuzolmay, ko‘p hollarda har qanday narsalarga ishonadilar” [1. Б. 74]. Uning ta’kidlashicha, “Qo‘rquv kishilarni aqldan ozish darajasida o‘ziga ergashtiradi. Qo‘rquv kishilarda mutaassiblikni yuzaga keltiruvchi, uzoq saqlanib turuvchi va qo‘llab turuvchi asosiy sababdir” [1. Б. 76]. Faylasuf fikricha, kishilar hayot murakkabliklari, ayniqsa, fojeali tabiiy ofatlar oldida o‘zini ojiz sezadilar, natijada ular ongini, xayolini qo‘rquv chulg‘ab oladi. Aynan ushbu qo‘rquv mutaassiblikni keltirib chiqaradi: “Ommani mutaassiblikdek hech nima tez chulg‘ab olmaydi. Natijada ushbu qo‘rquv din shiori ostida xalqda o‘z shohlariga xuddi xudodek sig‘inishni keltirib chiqaradi” [1.

Б. 80]. Mazkur qo‘rquvdan va mutaassiblikdan xalos bo‘lish erkinlik demakdir. “Erkin respublika”da yashash insonga mutassiblikdan holi yashashga imkon beradi. Shaxs erkinligini o‘ziga bo‘ysundiruvchi mutaassiblik, din, uning marosimlari, ulamolari va institutlari iloji boricha omma ongiga o‘z dogmalarini singdirganlar, shu tarzda ularni o‘z ketidan ergashishga undaganlar. Bu, B.Spinoza ta’rifiga ko‘ra, “nima yaxshi va nima yomon, nima haqiqat-u nima yolg‘onligi haqida fikrlovchi kishilarni aqlli mavjudotdan itoatgo‘y hayvonlarga aylantirgan” [1. Б. 88].

Faylasuf mutaassiblikni keskin tanqid qilar ekan, mazkur muammoni davlat va uning institutlari, shu jumladan, ta’lim-tarbiya jarayonlari bilan ham bog‘laydi. Davlat va ta’lim-tarbiya institutlari kishilardagi so‘z erkinligiga, qalblaridagi erkin yashashga bo‘lgan intilishlariga to‘siqlik qilmasligi, balki, aksincha, o‘zidagi barcha vositalar, ya’ni huquq, axloqiy normalar, oila, boshqarish, amaldorlari va xizmatchilari, maktablari orqali shaxs erkinligi ta’minlashi kerak. “Demak, davlatning maqsadi, haqiqatan ham, erkinlikdir” [1. Б. 88]. B.Spinoza ushbu erkinlikni ta’minlashda davlatning, u tomonidan qabul qilinadigan qonunlar va tartiblarning, “yaxshi tarbiya, pok axloq va ezgu amallar” ahamiyatini ta’kidlaydi. Uning fikricha, mutaassiblik o‘z maqsadi va manfaatlarini ko‘zlovchi “xasislar, hiylagarlar va shunga o‘xshash zaif qalblar”ga xizmat qiladi, “yaxshi tarbiya ko‘rgan, pok axloqli va ezgu amalli kishilar” shaxs erkinligini, davlat qonunlarini, jamiyatdagi axloqiy tartiblarni qo‘llab-quvvatlaydi, ularga “o‘z erki” bilan itoat etadi.

B.Spinoza “Es Xaim” nomidagi diniy maktabni tugatgan, keyingi ta’limni mustaqil izlanishlar tarzida davom ettirgan. U qadimgi yunon falsafasi, stoiklar, R.Dekart, T.Gobbs, Maymonid, N.Kuzanskiy asarlaridagi qarashlarni o‘rgangan, ular ta’sirida o‘zining “Etika” asarini yozgan. Uning o‘z davridagi ta’lim tizimiga, ayniqsa, maxsus o‘rta va oliy ta’lim (universitet) ga munosabatlari kuzatilmaydi. Biroq uning mutaassiblik, din, etika va shaxs erki borasidagi qarashlari nafaqat o‘z davri, shuningdek, keyingi davrlarda ham ma’rifiy hayotga, hurfikrlilik va shaxs erkini himoya qilshga qaratilgan qarashlarga jiddiy ta’sir ko‘rsatgan. Bu ta’sirni biz demokrat pedagoglar A.Disterveg, I.G.Pestalossi, J.J.Russo, N.Chernishevskiy, D.Ushinskiy kabilarning ijodiy pedagogik, amaliy uslubiy izlanishlarida kuzatamiz.

Ta’lim va tarbiya nazariyasi tarixida B.Spinozaning “Etika” asari alohida o‘rin tutadi. Ushbu asarda din, “ilk substansiya”, e’tiqod, ratsional anglash, irratsionallik, aql-u idrok, affekt, mavjudlik, tartib va betartiblik, umum va qism, ezgulik va yomonlik, go‘zallik va xunuklik kabilar haqida turli fikrlar bildiriladi. Ammo ularning deyarli barchasi inson aql-u idrokini ulug‘lash, shaxs erkining yaratuvchanligini tasdiqlashga qaratilgani bilan e’tiborlidir. Faylasufning fikricha, insoniyat tarixi, tafakkurning shakllanishi jarayonida kishilar jamiyatdagi barcha narsalar o‘zlarning irodasi va maqsadi tufayli yaratilganini anglab yetishgan (bu irratsional talqinlarni rad etadi, jamiyat kishilarning ongli xatti-harakatlari mahsulidir). Shu tarzda ular ezgulik, yovuzlik, tartib, betartiblik, issiq, sovuq, go‘zallik, xunuklik kabi tushunchalarni shakllantirishgan. “Kishilar o‘zini erkin bilganlari uchun maqtovga oid va uyat, gunoh va e’tirof haqida tushunchalar paydo bo‘lgan” [1. Б. 88]. Insonga bilish xos, u tabiatdagi narsalarni bilishga ingtilganiga muvofiq xudoni biladi, bu bilish “azaliy haqiqatni bilish” demakdir. Agar ushbu “bilish muhabbati” bo‘lmasa, demak, azaliy haqiqat ham yo‘q. Inson qalbi qancha ko‘p bilsa, u “yomon affektlar”dan shuncha holi bo‘ladi. Yomon affektlardan holi bo‘lish va “bilishga muhabbat” shaxs erki amridadir. Shaxs erki amriga muvofiq harakat qiladi, u qanchalik ko‘p harakat qilsa, bilishga intilsa, u shunchalik komillikka erishadi. Komillik, B.Spinoza talqinida, ezgu amal va to‘g‘ri tur-

mush tarzidadir. “Odatda kishilar go‘dakona qarashlarga ergashadilar... Nodonlik o‘zini qanday jarga yetaklayotganini bilganida edi, xalq o‘zini nodonlikka yetaklayotgan yetakchilaridan voz kechgan bo‘lardi, chunki uyg‘ongan aql haqiqatni ochmasligi mumkin emas... Xalqni ma’rifatli qilishga da’vat etilganlar aqlni haqiqatni anglashga yo‘naltirishlari zarur. Bunday yakunga kelish uchun yuksak aqliy tasavvurlarga berilish, tabiat sirlarini ochishga chuqur kirishish ham shart emas. Buning uchun sog‘lom aql zarur” [2. Б. 61]. Ushbu fikrlardan ma’lum bo‘ladiki, B.Spinoza ma’rifatni, ta’limni diniy mutaassiblik ta’siridan xalos qilishga intilgan, shaxs erkini bilim olishga, haqiqatni sof aql bilan anglashga, buning uchun esa harakatlar qilishga da’vat etgan. Muhimi shundaki, B.Spinoza universitet ta’limi haqida hech nima demagan bo‘lsa-da, shaxs erkini ma’rifiy bilimlar bilan bog‘laydi, ma’rifiy bilimlarga ega bo‘lgan shaxs erkin shaxsdir va, aksincha, erkin shaxs o‘zini mutaassiblikdan, nodonlik va kaltabinlikdan asraydi. Diniy dogma hukmronligini va barcha ta’lim-tarbiya, faoliyat, boshqarish ishlarining cherkov dogmalari ostida ekanini tanqid qilish, mutaassiblikning shaxs erkiga zid voqelik ekanini ochiq aytish o‘sha paytda juda katta jasorat edi. B.Spinozadan keyin diniy dogmaning inson aql-u idroki va ma’rifiy bilimlar olishga to‘g‘onoq ekani haqidagi qarashlar Yevropaga, tafakkur ahliga tarqaldi, ma’rifatparvarlar esa inson aql-u idrokini ulug‘lashni o‘z bayroqlariga aylantirdilar.

Pedagogika tarixidan ma’lumki, ilk universitetlar XI asrda, masalan, Bolonye universiteti, Yevropada 1088-yili paydo bo‘lgan. Ushbu universitet qoshida diniy bilimlar, xristianlikni targ‘ib etuvchi predmetlar o‘qitilgan. Keyinchalik unda yurisprudensiya, texnologiya va tibbiyot fakultetlari paydo bo‘ladi. To‘g‘ri, Bolonye universitetining Yevropadagi birinchi universitet sifatida tan olinishiga qarshi fikrlar uchraydi. U italyan xalqi birdamligi ramzi sifatida tan olingan. Agar universitet ta’limini o‘qituvchi-professorlar va talabalar uyg‘unligi, korporatsiyasi sifatida talqin qilsak, Yevropadagi birinchi universitet 1208-yili tashkil etilgan Parij universiteti bo‘ladi [3. Б. 141]. Ba’zi universitetlar esa avval maktablar tarzida bo‘lgan, ularda yosh bolalarga ilk ta’lim, bilim berish ustuvor edi. “Universitet” atamasi “jamoa”, “uyushgan”, “yig‘in” ma’nolarini anglatadi. Ilk universitetlarda talabalar gildeyasi mavjud edi, aynan ular universitetning o‘quv jamoasi, birligi ma’nosini anglatgan [4. Б. 15]. Ushbu talabalar jamoalari universitetning yo‘nalishini, darslar nazoratini, o‘qituvchilar kontengentini, o‘ziga-o‘zi xizmat qilish tizimlarini belgilab bergan. Badavlat talabalar esa darslar uchun o‘z hovlilarini, turar joylarini universitetga berib turgan, muallimlarni moddiy qo‘llab-quvvatlashda qatnashishgan. Ushbu talablarni to‘g‘ri anglagan ba’zi hukmdorlar davlat universitetlarini tashkil etishga intilishgan. Masalan, monarx Fridrix II ning ko‘rsatmasi bilan Neapolda davlat universiteti tashkil qilingan.

Yangi davrga kelib, bilimga va kashfiyotlarga bo‘lgan qiziqishlarning oshishi bilan universitet o‘qituvchi-professorlarida dunyoviy bilimlarni targ‘ib etish, ta’limni din, cherkov ta’siridan holi qilish, hatto mustaqil universitetlar tashkil etish istagi kuchayadi. XVII asrda Yevropada ikki nemis va fransuz universiteti modellari shakllanadi. Nemis universitetlari V.Gumboldt va F.Shleyermaxer g‘oyalari asosiga qurilgan bo‘lib, ularda akademik erkinlik asosiy o‘rinni egallagan. Fransuz universitetlarida qattiq ma’muriy nazorat o‘rnatilgan, har bir dars va ma’ruza, har bir talaba nazorat ostida bo‘lgan. Lekin tafakkur ahlida erkin fikrlashga, bilim va ta’lim olishda shaxs erkinligi tamoyilini o‘rnatishga bo‘lgan xatti-harakatlar kengayadi. Bu o‘rinda, yuqorida keltirilgan niderland faylasufi B.Spinoza kabi mutafakkirlarning qarashlari muhim rol o‘ynaydi. Natijada universitetlarda diniy bilimlar berish o‘rnini dunyoviy bilimlar berish egallaydi. Shaxs erki va qiziqishlaridan

kelib chiqib, ta’lim va tarbiya jarayonlarini tashkil etish, talabalar gildeyalari fikrlari bilan hisoblashish, ularning faolligini ta’limni takomillashtirish tomon yo‘naltirish universitetlarda liberal-demokratik qarashlarning yoyilishiga olib kelgan. Talabalar ma’lum bir guruhlarga, hamyurtlik uyushmalariga birlashgan, ularda o‘tilayotgan darslar, predmetlar va boshqarish tizimlari erkin tarzda muhokama qilingan, talab va tavsiyalar universitet mahkamasiga yetkazilgan. Bu uyushmalar o‘z ustaviga, an’analari va marosimlariga ega bo‘lgan. O‘qituvchi-professorlar ham o‘z uyushmalarini, avvalo, o‘zlari o‘qiydigan predmetlar bo‘yicha hamkasblarining jamoasini tuzishgan. Shu tariqa universitet hayoti talabalar va professorlar uyushmalari orqali, o‘zini o‘zi boshqarish tarzida, uyushtirilgan.

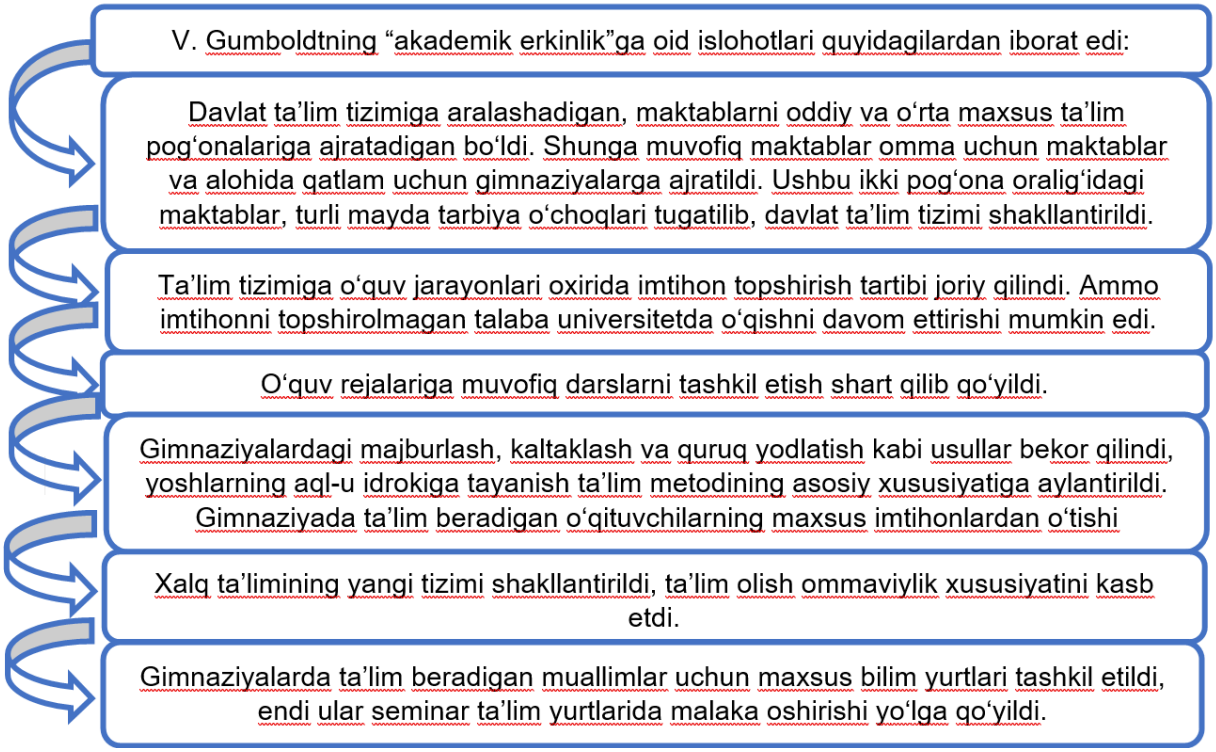
XVII asrgacha universitetlarda o‘qish asosan 3–4-yil bo‘lgan. Ularda o‘rganilishi shart bo‘lgan predmetlarga grammatika, ritorika, mantiq, arifmetika, geometriya, musiqa va astronomiya, keyinchalik esa xalqaro huquq, ya’ni yurisprudensiya kirgan. Universitetlar o‘zining jurnallarini chiqarishgan, ularda o‘qituvchi-professor va talabalarning ilmiy izlanishlari, maqolalari va o‘tkazilgan ilmiy kengash materiallari berib borilgan. Muhimi shundaki, ilmiy kengash universitet hayotida muhim rol o‘ynab, ilmiy jamoaning universitet hayotini boshqarishdagi rolini oshirgan, jurnallar esa ijod erkinligining namunasi edi. Ilmiy jamoa o‘zining erkin fikrlari va liberal qarashlari bilan universitet tizimida shaxs erkinligi, ilmiy qarashlarda hurfikrlilik, ijodiy hamkorlik, ilmiy qiziqishlarga muvofiq uyushmalar tuzish, ma’muriy boshqarishni ilm-fan tomonga yo‘naltirish kabi tashabbuslari bilan mamlakatda ta’lim tizimining rivojida xizmat qilgan.

Universitet ta’limida akademik erkinlik g‘oyasi to‘g‘risida gap ketganida V.fon Gumboldt haqida to‘xtalishga to‘g‘ri keladi. U vatandoshi I.Kantning ma’naviy-axloqiy imperativ va shaxs erkinligi borasidagi g‘oyalarini ta’lim tizimiga joriy etgan. Insoniyat tarixi, ma’naviy taraqqiyot, insonning ma’naviy ehtiyojlari va ijodiy izlanishlari, erkinligi mahsullaridir. Bu omillar inson tomonidan ma’naviy ehtiyoj sifatida qabul qilinadi, shaxs erkinligi va ijodiy faoliyati ularni obyektivlashtiradi. Ta’lim va tarbiya, ilmiy izlanishlar shaxs erkinligini kengaytirishga xizmat qiladi, natijada jamiyat hayotining takomili ana shu intilishlarning ko‘rinishi sifatida keladi. Pedagogik ta’limotlar shaxs erkinligiga tayanib ilm-fanni, ijodni jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylantiradi. Shaxs erkinligini ta’minlash tarbiyada monolog sifatidagi mashg‘ulotlar bilan emas, balki suqrotona dialoglar tarzidagi saboqlar bilan amalga oshirilgani ma’qul. O‘sha davrda Pruss ta’lim tizimida amalga oshirilgan islohotlar V.Gumboldt nomi bilan bog‘liq bo‘lib, u “Katta Pruss islohotlari” nomi bilan tarixga kirgan. Ta’lim vaziri sifatida g‘oyaviy va amaliy tadbirlarni amalga oshirgan V.Gumboldt liberal-demokratik g‘oyalarni universitetlar faoliyatiga singdirishga intilgan. Uning pedagogik qarashlariga ko‘ra, “inson erkin shaxs bo‘lishi zarur, o‘z dunyosining ijodkori, mustaqil, erkin va to‘la huquqlarga ega bo‘lishi kerak. Tarbiya shaxsni o‘zini o‘zi tarbiyalashga yo‘naltirishi, eski dunyo tartiblariga moslashishga o‘rgatmasligi kerak. U insonni utilitar narsalar haqida o‘ylashga emas, undagi “kuchlarni uyg‘otish”ga, tasodifiy va abstrakt vaziyatlarda mustaqil fikrlashga, kutilmagan hollarda aqlli qaror qabul qilishga o‘rgatishi zarur. Shuning uchun ta’lim birinchi navbatda moddiy narsalarga erishishga emas, balki formal fikrlashga, kasb-korga yoki tabaqa manfaatlariga moslashishga (Bilduhg ist nicht Ausbilduhg) emas, balki “umumiy” fikrlashga o‘rgatishi darkor”. Universitet va ta’lim tizimida faoliyat yuritgan I.Fixte va sotsial-demokrat pedagoglar I.G.Pestalotssi ham liberal-demokratik g‘oyani targ‘ib etganlar. Gumboldt ilgari surgan liberal-demokratik g‘oya shaxs erkinligiga asoslangan, madaniyat va kitob vositasida mustaqil izlanishlarga qaratilgan usul,

metod edi. “Ushbu neogumanistik ta’limot XIX asr boshlarida kuch oladi. Undagi yunon mutafakkirlarining shaxs erkinligi, garmonik rivojlangan shaxsni shakllantirish haqidagi konseptual fikrlar ta’lim tizimida mutlaq yangi narsa edi” [5. Б. 104]. Gumboldt yunon tilini kasb-kor sifatida o‘rgatishni ilgari surganida qadimgi yunonlarning falsafiy pedagogik an’analari va fikrlariga tayangan, ularda erkin va garmonik rivojlangan insonlarni shakllantirish metodikasini ko‘rgan.

1848-yilgi revolyutsiyadan keyin ta’lim tizimida reaksiya boshlandi. Prussiya qiroli revolyutsiyaning kelib chiqish sabablarini maktab va unversitetlardagi hurfikrlilikda, davlat qonunlariga itoat etmaydigan fikrlarning keng tarqalishida ko‘rdi. Natijada 1854-yili maxsus “Regulyativlar” qabul qilinib, barcha ta’lim tizimidagi erkinlik siqib chiqariladi, hurfikrlilik ta’limdan quviladi. Ichki ishlar vazirligi qoshida ta’lim vazirligi tashkil etiladi. Ammo V.Gumboldt tayangan akademik erkinlik g‘oyasi mutlaq o‘lmadi. 1949-yil Berlinda uning nomi qo‘yilgan universitet ochiladi.

I.G.Pestalotssi (1746–1827) pedagogik qarashlari demokratiya tamoyillariga qurilgan. U ham zamondoshi V.Gumboldt kabi tarbiyaga shaxs erkinligi va faolligini oshirish metodlarini joriy etish tarafdori edi. Pedagogikaga “element ta’lim tizimi”ni joriy etgan I.G.Pestalotssi shaxsda tashabbusni uyg‘otishga, uni o‘qishga, o‘rganishga undash orqali o‘zida havaskorlik faoliyatini shakllantirishga intildi. Havaskorlik (“samodeyatelnost”) shaxsni o‘z ustida ishlashga, tashabbus ko‘rsatib izlanishga undashi zarur, degan g‘oya I.G.Pestalotssi pedagogik merosining o‘zagini tashkil etadi. Matnlarni yodlash, ularni shunchaki takrorlash, tayyor chizmalar va ko‘rsatmalar doirasida fikrlash, muallim aytgan narsalarni takrorlash, tazyiqlar bilan o‘rgatish metodlarini u rad etadi, ta’lim jarayoni shaxsda o‘qishga, o‘rganishga havas uyg‘otishi, tashabbus ko‘rsatishga undashi zarur.

1-rasm. V. Gumboldtning “akademik erkinlik”ga oid islohotlari.

Jismoniy, axloqiy, aqliy tarbiya va mehnat tarbiyasi shaxs tashabbusini rad qilmaydi, balki, aksincha, barcha tarbiya jarayoni, qiziqishni shakllantiruvchi metodlar o‘quvchida faollikni uyg‘otishi zarur. Albatta, u mazkur g‘oyaga darrov kelmagan, turli metodlarni, hatto o‘z farzandini o‘qishga majbur qilish usulini ham qo‘llab ko‘rgan [6. Б. 88]. O‘quvchi faolligi pirovard natijada “tarbiyaviy aktlar”da, ya’ni shaxsning o‘z burchiga, mehnatiga, oilasiga va jamiyatga bo‘lgan munosabatlarida o‘z ifodasini topadi. I.G.Pestallotssining shaxsda “tarbiyaviy tashabbus”ni shakllantirish g‘oyasi butun tarbiya va ta’lim tizimiga tatbiq etilgan metoddir.

O‘rganilayotgan muammo bilan bog‘liq bo‘lgan, pedagogika tarixida muhim o‘rin, iz qoldirgan liberal-demokrat, siyosatchi va pedagog A.V.Disterveg (1790–1866) dir. Manbalarda ko‘rsatilishicha, Disterveg ta’lim, tarbiya, davlat siyosati, astronomiya, geometriya, fizika, tibbiyot, badiiy ijod muammolari bilan shug‘ullanib, 20 dan ortiq kitoblar qoldirgan. U diqqatini asosan maktab pedagogikasiga qaratgan, ba’zi publitsistik asarlarida kattalar ta’limi masalalarini ham tilga oladi. U pedagogikaga taklif etgan tabiatga yaqinlik, madaniyatga yaqinlik va shaxsiy tashabbus tamoyillari hanuzgacha qimmatini yo‘qotmagan. Uning fikriga ko‘ra, ta’lim-tarbiyaning bosh vazifasi shaxsdagi qobiliyat va iste’dodni aniqlash, shaxsni individual xususiyatlariga muvofiq tarbiyalashdan iborat bo‘lib, kishidagi imkoniyat va qiziqishlarni hisobga olgan holda tarbiya jarayonini tashkil etish zarur. Disterveg maktab va ta’lim jarayonlariga cherkov va din arboblarining aralashishini qoralagan, ta’lim asosan dunyoviylik tamoyiliga qurilishi zarur, deb bilgan. Disterveg Komenskiy va Russo kabi liberal-demokratik g‘oyalar tarafdori sifatida ta’lim jarayonlarida shaxs tashabbusini, erkinligini tarbiyalashga katta e’tibor bergan. Mutaxassislarning ta’kidlashicha, “agar Komenskiy birinchi buyuk didaktikani yozgan bo‘lsa, Disterveg ikkinchi buyuk didaktikani yozgan liberal-demokrat, pedagogdir” [7. Б. 88].

“Akademik erkinlik” atamasi XX asrning ikkinchi yarmidan beri ishlatilayotgan bo‘lsada, uning ijtimoiy negizi va pedagogik mohiyati universitet ta’limi tarixi bilan bog‘liqdir. XVI asrda Yevropada paydo bo‘lgan universitetlar faoliyatida dunyoviy, ilmiy qarashlarning shakllanishi, ta’lim tizimini diniy dogmatika, mutaassiblik ta’siridan holi qilishga intilishni keltirib chiqardi. Natijada dunyoviy, ilmiy bilimlarni ilohiyotshunoslik, cherkov ta’siridan ajratish g‘oyasi shakllandi [8. Б. 52]. Ular o‘rtasidagi ziddiyatlarning, kurashlarning ilmiy, antropedagogik mohiyatini I.Kant ochib bergan. Uning falsafiy va antropologik fikrlaridan kelib chiqsak, diniy dogmatika bilan ilmiy falsafa o‘rtasidagi ziddiyatlar, faylasufning yumshoq iborasi bilan aytganda, “bahslar” inson erkini, hurfikrlilikni, tafakkurga erkin izlanish xosligini e’tirof etishga olib keldi.

Akademik erkinlik mohiyatan liberal-demokratik qarashlar, pedagogik izlanishlar bilan bog‘liqdir. Universitet ta’limi oliy ta’lim pedagogikasini shakllantirdi, u maktab va maktabgacha tarbiyadan keskin farq qilib, subyekt (professor, muallim, tarbiyachi) va obyekt (talaba, o‘quvchi, tarbiyalanuvchi) o‘rtasidagi munosabatlarni dialogga, bir-biriga ishonchga aylantirdi. Universitet ta’limi obyektni o‘z ustida ishlashga, yangi narsalarni yaratishga undash pedtexnologiyasiga quriladigan bo‘ldi. To‘g‘ri, bu jarayon darrov yuzaga kelgan emas, universitetdagi hurfikrlilik, ilmiy yangilikka intilish, darslarni erkin tashkil etish kabi omillar asrlar davomida shakllandi, turli nazariyalar va ta’lim texnologiyalari bilan boyitildi. Ko‘p vaqtlar oila, maktabgacha va maktab ta’limi tizimlari, ulardagi pedagogik tazyiq o‘tkazish usullari oliy ta’limda ham saqlanib keldi. Bu usul taraqqiyparvar qarashlar va kuchlar ta’sirida o‘zgara boshladi. Ayniqsa, R.Dekart, F.Bekon, J.Lokk, J.K.Gelvesiy, J.J.Russo, I.G.Pestolotssi, A.Disterveg, Y.A.Komenskiylarning pedagogik qarashlari va tarbiya usullari asta-sekin universitet ta’limida o‘z ifodasini topa boshladi. Mazkur mutafakkirlarning ilmiy pedagogik merosini aslo rad

etmagan holda aytish mumkinki, bizning mavzuimizga bevosita taalluqlisi I.Kantning fakultetlar haqidagi asaridir. Falsafa va oliy ta'lim tarixida birinchi bo'lib I.Kant diniy bilimlar bilan dunyoviy bilimlar, ilohiyotshunoslk bilan falsafa o'rtasidagi farqlarni ochib berdi va universitet ta'limidagi erkinlik g'oyasi inson erkinligi, uning fuqarolik huquqi bilan bog'liq ekanini tasdiqladi. Pedagogikaga erkinlik, hurfikrlilik xos, aynan shuning uchun u boshqa fanlarda erkin fikrlash usulining paydo bo'lishiga ko'maklashadi. Akademik erkinlikka oid falsafiy va pedagogik ilmiy fikrlar, xususan, tafakkurni haqiqiy bilimlar tomon yetaklashga intilish ilm-fanning rivojlanishiga yordam beradi [10. Б. 95].

Adabiyotlar:

1. *Спиноза Б.* Избранные произведения. В 2-х томах. Т. 2. – Москва: Госполитиздат, 1957. – 728 с.

2. Мысли Спинозы. Анонимные атеистические трактаты. – Москва: Мысль, 1969. – 335 с.

3. *Rüegg W.* A History of the Univercity in Europe. Vol. I Universitiesin the Middle Ages. – Cambridg: Cambridge University Press. 1992. – 485 c.

4. Rudy W. The Universities of Europe, 1100-1914. A History, Associated. – Cranbury: University Press, 1984. – 177 c.

5. *Edwards R., Usher R*. Globalization and Pedagogy Spase Plase and Identity. – New York, 1999. – 602 p.

6. *Пинкевич А.П.* И.Г.Песталоцци. – Москва: Directmedia, 2014. – 127 с.

7. *Канке В.* История, философия и методология педагогики и психологии. – Москва: Юрайт, 2014. – 487 с.

8. *Lankford E.L*. Freedom and Ourage in Art Education // Journal of Aesthetic Education, 1994. – № 28(4). – P. 52–62.

9. *Абдураҳмонов Қ.Ҳ., Холмўминов Ш.Р.* Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси. – Тошкент: Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004. – 231 б.

10. *Исмоилов Т.И.* Олий таълим муассасалари фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш жараёнларига академик мустақиллик принципларини жорий этиш истиқболлари (ривожланган давлатлар тажрибаси мисолида): Педагогика фан. докт. (DSc) диссертацияси. – Чирчиқ, 2023. – 154 б.

FACTORS OF FORMING OF ACADEMIC FREEDOM IN UNIVERSITY EDUCATION

Sh.Sh. Xudayberganov[1]

Ilmiy xabarnoma. Seriya: Pedagogik tadqiqotlar – Scientific bulletin. Series: Pedagogical Research. 2023. 6(74). 5-13.

[1]Urganch State University, Urganch city, 220100, str. Hamid Olimjon, 14 (Uzbekistan). E-mail: urdu@umail.uz

Keywords. academic freedom, worldly knowledge, financial independence, political freedom, economic freedom, and modernism.

When it comes to academic freedom, first of all, it comes from the freedom of the individual, it is difficult to ensure academic freedom without social and legal guarantee of individual freedom, economic and spiritual and moral formation. The procedures and requirements of the newly developed state constitution, the Constitution of the Republic of Uzbekistan and other legal norms on personal freedom guarantee academic freedom. So, the core of aca-

demic freedom is the knowledge and epistemological interests of a person. The remaining socio-psychological factors, i.e. interest in learning, spiritual need for higher education, correct understanding of the role of the state in higher education, knowing that academic freedom must be consistent with the general education strategy, stems from the fundamental aspects of individual freedom, such as the perception of democratic and individual freedom as the basis of academic freedom. This fundamental aspect, if we approach the topic from the point of view of pedagogy, makes it necessary to study liberal democratic features. Because the scientific essence of the phenomenon of personal freedom, which forms the core of academic freedom, can be revealed through a liberal democratic approach.

B. Spinoza, I. Kant, Hegel, J. Locke, S. Montesquieu, A. expressed different opinions about liberal democratic ideas. von Hayek, K. Popper, I. Toffler, F. Skinner, K. Mannheim do not forget that socio-political existence has educational aspects. It is necessary to look at their views in this regard in a holistic manner, connecting today's personal freedom and freedom with traditional maturity, self-education, and following moral imperatives in society. It cannot be forgotten that liberal democratic views are a reality of an educational nature, as the social life and the subjective view, that is, the relations between the subject and the object, are expressed in the mind, imagination and views of the individual. Wherever there are liberal democratic views, they are settled and spread in a certain pedagogical environment, among people, then there is certainly an element of education. This element of upbringing can come in a specially formed or non-specific form, coming as an attribute of the social environment. A person does not think about whether they are specially formed or not, it is natural that he limits himself to the fact that he has adopted or expressed those liberal democratic views in his mind.

References:

1. Spinoza, B. (1957). *Izbrannye proizvedeniya* [Selected works]. In 2 volumes. Vol. 2. Moscow: Gospolitizdat.

2. Thoughts of Spinoza. (1969). *Anonimnie ateisticheskie traktaty* [Anonymous atheistic treatises]. Moscow: Mysl.

3. Rüegg, W. (1992). A *History of the Univercity in Europe*. Vol. I. Universitiesin the Middle Ages. Cambridg: Cambridge University Press.

4. Rudy, W. (1984). *The Universities of Europe*, 1100-1914. A History, Associated. Cranbury: University Press.

5. Edwards, R., Usher, R. (1999). *Globalization and Pedagogy Spase Plase and Identity*. New York.

6. Pinkevich, A.P. (2014). *I.G.Pestalocci* [I.G.Pestalozzi]. Moscow: Directmedia.

7. Kanke, V. (2014). *Istoriya, filosofiya i metodologiya pedagogiki i psihologii* [History, philosophy and methodology of pedagogy and psychology]. Moscow: Yurajt.

8. Lankford, E.L. (1994). Freedom and Ourage in Art Education. *Journal of Aesthetic Education*. No 28(4). Pp. 52-62.

9. Abdurahmonov, Q.H., Xolmo'miov, Sh.R. (2004) *Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi* [Labor economics and sociology]. Tashkent: Adabiyot jamg'armasi nashriyoti.

10. Ismoilov, T.I. (2023). *Oliy ta'lim muassasalari faoliyatini tashkil etish va boshqarish jarayonlariga akademik mustaqillik prinsiplarini joriy etish istiqbollari (rivojlangan davlatlar tajribasi misolida)* [Prospects of introducing the principles of academic independence to the processes of organization and management of higher education institutions (as an example of the experience of developed countries)]. The dissertation for Doctor of pedagogical Sciences (DSc). Chirchiq.

Muallif haqida ma'lumot:

XUDAYBERGANOV Shuhrat Shavkat o'g'li – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). Urganch davlat pedagogika instituti Maktabgacha ta'lim metodikasi kafedrasi dotsenti v.b. E-mail: sh.xudayberganov.urdu@mail.ru